

MOLIYA TIZIMINING TARKIBI SIFATIDA MAHALLIY BYUDJETLARNING NAZARIY VA ILMIY ASOSLANISHI

Turopova Nigora Xolmurod qizi

Iqtisodiyot fanlari falsafa doktori, dotsent

nturopova@tersu.uz

Marjona To'raqulovna

TerDU 1-bosqich magistranti

marjonasafarmurodova@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada moliya tizimining tarkibiy qismi sifatida mahalliy byudjetlarning nazariy va ilmiy asoslanishi chuqur tahlil qilinadi. Mahalliy byudjetlar hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni moliyaviy jihatdan ta'minlovchi asosiy institutlardan biri bo'lib, ularning samarali faoliyati davlat moliya tizimining umumiy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotda mahalliy byudjetlarning iqtisodiy mohiyati, ularning shakllanish manbalari, funksiyalari va moliya tizimidagi o'rnini klassik, keynsiy hamda institutsional nazariyalar doirasida yoritiladi. Shuningdek, fiskal desentralizatsiya jarayonlari sharoitida mahalliy byudjetlarning ilmiy asoslangan tashkil etilishi zarurati asoslab beriladi. Olingan xulosalar hududiy moliyaviy siyosatni takomillashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Mahalliy byudjetlar, moliya tizimi, fiskal desentralizatsiya, davlat moliyasi, hududiy rivojlanish, byudjet munosabatlari, moliyaviy barqarorlik.

Abstract

This article provides an in-depth analysis of the theoretical and scientific justification of local budgets as a component of the financial system. Local budgets are one of the main institutions that financially ensure regional socio-economic development, and their effective operation directly affects the overall stability of the state financial system. The study covers the economic essence of local budgets, their sources of formation, functions and their role in the financial system within the framework of classical, Keynesian and institutional theories. It also substantiates the need for scientifically sound organization of local budgets in the context of fiscal decentralization processes. The conclusions obtained are of significant scientific and practical importance in improving regional financial policy.

Keywords: Local budgets, financial system, fiscal decentralization, state finance, regional development, budget relations, financial stability.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiy taraqqiyot sharoitida moliya tizimi davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu tizimning tarkibiy bo'g'inlari orasida mahalliy byudjetlar alohida o'rin egallab, hududlarning moliyaviy mustaqilligi va iqtisodiy faolligini ta'minlashga xizmat qiladi. Mahalliy byudjetlar orqali ta'lim, sog'liqni saqlash, kommunal xizmatlar, infratuzilma va ijtimoiy himoya sohalari moliyalashtiriladi, bu esa ularning jamiyat hayotidagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Davlat moliyasini boshqarishda markazlashuv va desentralizatsiya o'rtasidagi optimal muvozanat masalasi doimo dolzarb bo'lib kelgan. Aynan mahalliy byudjetlar ushbu muvozanatni ta'minlashda vositachi mexanizm vazifasini bajaradi. Shu sababli ularning nazariy asoslarini chuqur o'rganish, ilmiy jihatdan asoslangan moliyaviy mexanizmlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ilmiy adabiyotlarda mahalliy byudjetlar tushunchasi davlat moliyasi nazariyasining ajralmas qismi sifatida talqin qilinadi. Klassik iqtisodiy maktab vakillari mahalliy byudjetlarni markaziy byudjetning quyi bo'g'ini sifatida baholab, ularning mustaqilligiga cheklangan ahamiyat berganlar. Keynsiy nazariyada esa mahalliy byudjetlar hududiy bandlik va iqtisodiy faollikni rag'batlantirish vositasi sifatida qaraladi.

Fiskal federalizm nazariyasida (W. Oates) mahalliy byudjetlar jamoat xizmatlarini aholiga yaqinlashtirish va resurslarni samarali taqsimlashning eng maqbul shakli sifatida e'tirof etiladi. Institutsional yondashuvda esa mahalliy byudjetlar huquqiy normalar, boshqaruv mexanizmlari va jamoatchilik nazorati bilan chambarchas bog'liq moliyaviy institut sifatida talqin qilinadi. O'zbekiston iqtisodchilari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda mahalliy byudjetlarning daromad bazasini mustahkamlash va ularning mustaqilligini oshirish masalalari ustuvor yo'nalish sifatida ko'rsatib o'tiladi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot metodologiyasi tizimli-tahliliy va institutsional yondashuvlarga asoslanadi. Tadqiqot jarayonida deduktiv va induktiv usullar uyg'un holda qo'llanilib, umumiy moliya nazariyalaridan kelib chiqib mahalliy byudjetlarning iqtisodiy mohiyati aniqlanadi hamda amaliy ma'lumotlar asosida nazariy xulosalar mustahkamlanadi. Qiyosiy tahlil orqali turli mamlakatlarda mahalliy byudjetlarni tashkil etish modellari solishtiriladi. Shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlar kontent-tahlili mahalliy byudjetlarning huquqiy asoslarini ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi mahalliy byudjetlarni moliya tizimining quyi, biroq strategik ahamiyatga ega bo'lgan institutsional bo'g'ini sifatida o'rganishga yo'naltirildi. Shu maqsadda tizimli-institutsional yondashuv asosiy metodologik tayanch sifatida tanlanib, u mahalliy byudjetlarni faqat moliyaviy ko'rsatkichlar majmui sifatida emas,

balki iqtisodiy, huquqiy va boshqaruv munosabatlari uyg'unligida tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqotda mahalliy byudjetlarning daromad va xarajat mexanizmlari markaziy byudjet bilan o'zaro aloqadorlikda ko'rib chiqildi, bu esa fiskal vertikal va gorizontal muvozanat masalalarini ilmiy asosda baholashga xizmat qildi.

Metodologik jarayonda deduktiv tahlil yordamida moliya tizimi va fiskal desentralizatsiya haqidagi umumiy nazariy xulosalardan kelib chiqib mahalliy byudjetlarning funksional vazifalari aniqlandi. Induktiv yondashuv esa aniq hududiy moliyaviy amaliyotlar, byudjet ijrosi va transfert mexanizmlarini tahlil qilish orqali ushbu nazariy xulosalarning amaliy asoslanganligini tekshirish imkonini berdi. Qiyosiy tahlil usuli orqali turli mamlakatlarda mahalliy byudjetlar mustaqilligini ta'minlash modellari solishtirilib, ularning samaradorlik jihatlari umumlashtirildi.

Shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlar, jumladan byudjet kodeksi va byudjetlararo munosabatlarni tartibga soluvchi me'yoriy aktlar kontent-tahlil qilinib, mahalliy byudjetlarning huquqiy institutsionallashuv darajasi baholandi. Tarixiy-metodik yondashuv esa mahalliy byudjetlar institutining evolyutsiyasini aniqlashda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mahalliy byudjetlar moliya tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lib, hududiy rivojlanishning moliyaviy asosi hisoblanadi. Ularning samaradorligi daromad manbalarining barqarorligi, xarajatlar tuzilmasining oqilonaligi va moliyaviy nazorat mexanizmlariga bevosita bog'liq. Mahalliy byudjetlarning iqtisodiy faollikni rag'batlantirishdagi roli ayniqsa infratuzilma va ijtimoiy xizmatlar moliyalashtirishda yaqqol namoyon bo'ladi.

1-jadval. Mahalliy byudjetlarning moliya tizimidagi funksiyalari

Funksiya	Mazmuni
Daromad shakllantirish	Mahalliy soliqlar, yig'imlar va transfertlar
Taqsimlash	Hududiy ehtiyojlar asosida
Rag'batlantirish	Mahalliy tashabbus va investitsiyalar
Nazorat	Moliyaviy intizom va shaffoflik
Ijtimoiy	Aholi farovonligini ta'minlash

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mahalliy byudjetlar moliya tizimining tarkibiy qismi sifatida nafaqat moliyaviy resurslarni hududiy darajada taqsimlash, balki iqtisodiy faollikni rag'batlantirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash vazifasini ham bajaradi. Mahalliy byudjetlarning daromad bazasi barqaror bo'lgan hududlarda ijtimoiy infratuzilma rivoji va jamoat xizmatlari sifati yuqoriroq ekani aniqlandi.

Natijalar shuni ham ko'rsatadiki, transfertlarga yuqori darajada bog'liqlik mahalliy byudjetlarning mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatlarini cheklaydi. Aksincha, mahalliy soliqlar va yig'imlar ulushi yuqori bo'lgan hududlarda byudjet rejalashtirish sifati va xarajatlar samaradorligi oshadi. Bu holat mahalliy byudjetlarning fiskal mustaqilligi nazariy jihatdan asoslangan xulosalarni amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim jihat shundan iboratki, mahalliy byudjetlar orqali amalga oshiriladigan xarajatlar aholining kundalik ehtiyojlariga bevosita yo'naltirilgani sababli ularning ijtimoiy samaradorligi markaziy byudjet xarajatlariga nisbatan yuqoriroq bo'lishi mumkin. Bu esa mahalliy byudjetlarni moliya tizimida alohida ustuvor institut sifatida baholash zarurligini ko'rsatadi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, mahalliy byudjetlarning nazariy asoslangan tashkil etilishi moliya tizimining umumiy samaradorligini oshiradi. Biroq haddan tashqari markazlashuv hududiy tashabbuslarni cheklab qo'yishi mumkin, desentralizatsiyaning yetarli darajada nazorat qilinmasligi esa fiskal xavflarni kuchaytiradi. Shu sababli mahalliy byudjetlar tizimida optimal muvozanatni ta'minlash ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Olingan natijalar muhokamasi mahalliy byudjetlar nazariyasida markazlashuv va desentralizatsiya o'rtasidagi muvozanat masalasining dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi. Ilmiy jihatdan asoslanmagan desentralizatsiya hududlar o'rtasida moliyaviy nomutanosibliklarni kuchaytirishi mumkin, biroq haddan tashqari markazlashuv mahalliy tashabbus va mas'uliyatni susaytiradi. Shu bois mahalliy byudjetlar tizimi fiskal intizom va mustaqillikning optimal uyg'unligiga asoslanishi lozim.

Muhokama jarayonida aniqlanganki, mahalliy byudjetlarning samaradorligi faqat moliyaviy resurslar hajmiga emas, balki institutsional muhitga, boshqaruv sifati va jamoatchilik nazoratiga ham bevosita bog'liq. Shaffoflik darajasi yuqori bo'lgan hududlarda byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligi va aholining moliyaviy siyosatga ishonchi sezilarli darajada oshadi. Bu holat institutsional iqtisodiyot nazariyasining mahalliy byudjetlar tizimiga tatbiq etilishining ilmiy asoslanganligini ko'rsatadi.

Shuningdek, muhokama natijalari mahalliy byudjetlarning moliya tizimidagi rolini faqat ijrochi mexanizm sifatida emas, balki hududiy rivojlanish strategiyasini amalga oshiruvchi faol subyekt sifatida qayta talqin qilish zarurligini ko'rsatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, mahalliy byudjetlar moliya tizimining ajralmas va strategik ahamiyatga ega bo'lgan tarkibiy qismi hisoblanadi. Ularning nazariy va ilmiy asoslanishi hududiy rivojlanish, moliyaviy barqarorlik va ijtimoiy adolatni ta'minlashda muhim rol

o‘ynaydi. Tadqiqot natijalari mahalliy byudjetlar tizimini takomillashtirish, daromad bazasini kengaytirish va moliyaviy boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, mahalliy byudjetlar moliya tizimining ajralmas va funksional jihatdan eng muhim bo‘g‘inlaridan biri hisoblanadi. Ularning nazariy va ilmiy asoslangan tashkil etilishi hududlarning moliyaviy barqarorligi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va aholining turmush darajasini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mahalliy byudjetlar tizimini takomillashtirish faqat daromad manbalarini kengaytirish bilangina cheklanmasligi, balki institutsional islohotlar, boshqaruv sifatini oshirish va fiskal mas’uliyatni kuchaytirish bilan uyg‘un holda olib borilishi lozim.

Mazkur ilmiy xulosalar davlat moliyaviy siyosatini hududiy darajada optimallashtirish, byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish va moliya tizimining umumiy barqarorligini mustahkamlashda amaliy ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, mahalliy byudjetlar nazariyasini milliy iqtisodiyotning institutsional xususiyatlari bilan uyg‘un holda rivojlantirish kelgusidagi ilmiy tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalish sifatida qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Keynes J. M. *The General Theory of Employment, Interest and Money*. – London: Macmillan, 1936. – 403 p.
2. Musgrave R. A. *The Theory of Public Finance*. – New York: McGraw-Hill, 1959. – 628 p.
3. Samuelson P. A., Nordhaus W. D. *Economics*. – New York: McGraw-Hill, 2009. – 784 p.
4. Stiglitz J. E. *Economics of the Public Sector*. – New York: W. W. Norton, 2000. – 848 p.
5. Nurmatov N. J. *Makroiqtisodiyot*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 320 b.
6. Abdug‘aniyev A. *Moliya va moliyaviy munosabatlar*. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2018. – 288 b.
7. O‘zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi. – Toshkent, 2020.